

POLICY BRIEF

มกราคม พ.ศ. ๒๕๖๓

การยกระดับกระบวนการมีส่วนร่วมของพลเมือง ผ่านนวัตกรรมประชาธิปไตย

ชลนภา อนุกุล, ศยามล เจริญรัตน์, สุนทรียา เหมือนพะวงศ์

พรรคการเมือง ภาคประชาสังคม และหน่วยงานรัฐ สามารถยกระดับการมีส่วนร่วมของพลเมือง
ด้วยนวัตกรรมประชาธิปไตยได้ ดังนี้

- **สร้างแนวปฏิบัติการยกระดับการมีส่วนร่วมภายในองค์กร:** มีระบบตรวจติดตามประเมินผลการมีส่วนร่วมว่าสร้างการเปลี่ยนแปลงอย่างไร เพื่อสร้างวัฒนธรรมประชาธิปไตยในองค์กร
- **สนับสนุนปฏิบัติการยกระดับการมีส่วนร่วมของพลเมือง:** มีแผนปฏิบัติการ และทรัพยากรในการใช้นวัตกรรมประชาธิปไตย
- **จัดสรรทรัพยากรอย่างเพียงพอเพื่อยกระดับการมีส่วนร่วมอย่างมีประสิทธิภาพ:** ครอบคลุมการฝึกอบรม และการพัฒนาศักยภาพ
- **ไม่บังคับและไม่เลือกปฏิบัติในการชักชวนพลเมืองให้เข้าร่วมกระบวนการ:** เพื่อสร้างความเสมอภาคและเท่าเทียม

๑. บทนำ

นับแต่การเปลี่ยนแปลงการปกครองมาเป็นระบอบประชาธิปไตยในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ประเทศไทยมีรัฐประหาร ๑๗ ครั้ง มากที่สุดในอาเซียน และแม้จะมีการสะดุดหยุดถอยของทางเดินประชาธิปไตย ในช่วง ๘๗ ปีที่ผ่านมา ก็มีการเปลี่ยนแปลงรัฐธรรมนูญสำเร็จ ๒๒ ครั้ง ซึ่งให้เห็นว่า แม้จะมีกระแสแนวคิดที่ปฏิเสธวิถีทางแบบประชาธิปไตย แต่สำหรับพลเมืองที่ให้คุณค่ากับ ความเสมอภาคในทางการเมือง การไม่เลือกปฏิบัติ การมีเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็น อำนาจที่ยึดโยงกับประชาชน การตัดสินใจร่วมผ่านการถกเถียงด้วยเหตุผลรอบด้าน ประชาธิปไตยยังนำเสนอคุณค่าเหล่านี้

หลายทศวรรษที่ผ่านมาผู้คนโดยมากมีทัศนคติไม่ไว้วางใจนักการเมือง พรรคการเมือง รวมทั้งสถาบันการเมืองต่างๆ ซึ่งสะท้อนให้เห็นความเชื่อมั่นที่ลดลงต่อประชาธิปไตย และเปิดเผยให้เห็นจุดอ่อนสำคัญของ “ประชาธิปไตยแบบตัวแทน” อย่างไรก็ดี แม้ว่าประชาธิปไตยแบบเป็นทางการ จะอยู่ในกระแสขาลงทั้งในเมืองไทยและทั่วโลก (Norris, 2011; Papadopoulos, 2013) อย่างไรก็ตามสมาชิกพรรคการเมือง และจำนวนผู้ไปออกเสียงเลือกตั้งที่ลดลง รวมไปถึงการปฏิเสธการเลือกตั้ง (David, 2016) แต่ประชาธิปไตยแบบไม่เป็นทางการ อย่างการร่วมลงชื่อเรียกร้อง การเดินขบวนประท้วง รวมถึงการแสดงความคิดเห็นของผู้คนจำนวนมากในอินเทอร์เน็ต ถือว่าขยายตัวอย่างต่อเนื่อง

งานศึกษาสาเหตุความเสื่อมถอยของประชาธิปไตยในประเทศพัฒนาแล้วพบว่าเกิดจากทิศทางการพัฒนาที่ลดทุนทางสังคม การเกิดขึ้นของเมืองมหานครทำให้ผู้คนรวมกลุ่มทำกิจกรรมทางสังคมน้อยลง ภาคประชาสังคมอ่อนแอ (Putnam, 2001) ส่วนในประเทศด้อยพัฒนา อดีตต่อคนยากจนเป็นสาเหตุหลักที่นำไปสู่การกีดกันคนยากไร้จากกระบวนการมีส่วนร่วมทางการเมือง (Krishna, 2008) และความเหลื่อมล้ำทางสังคมนำไปสู่การออกแบบสถาบันทางการเมืองและนโยบาย ที่เอื้อประโยชน์ต่อชนชั้นนำกลุ่มน้อย ซึ่งได้ประโยชน์สูงสุดจากภาวะที่ไม่เป็นประชาธิปไตย (Acemoglu, 2009)

ความท้าทายจึงไม่ใช่ว่าสังคมไทยควรมีประชาธิปไตยหรือไม่ หากเป็นว่าควรมีอย่างมีความหมายอย่างไร โจทย์จึงเป็นว่า เราควรมีประชาธิปไตยแนวทางไหน ควรมีกลไกเชิงสถาบันใด และมีวัฒนธรรมสนับสนุนส่งเสริมกลไกและแนวทางดังกล่าวอย่างไร เพื่อตอบสนองความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับพลเมืองแบบใหม่ (Dalton, 2007)

แนวคิด “นวัตกรรมประชาธิปไตย” ซึ่งเกิดขึ้นในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา มุ่งแก้ไขข้อบกพร่องในกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาธิปไตยแบบตัวแทน โดยเน้นไปที่การออกแบบและพัฒนา “กลไกเชิงสถาบันที่ถูกออกแบบอย่างจำเพาะเจาะจงให้การมีส่วนร่วมของพลเมืองในกระบวนการตัดสินใจทางการเมืองเพิ่มขึ้นและลึกซึ้งขึ้น” (Smith, 2009) เพื่อบรรลุเป้าหมายประชาธิปไตยที่ตอบสนองประโยชน์สูงสุดของประชาชน

๒. ความเหลื่อมล้ำทางการเมือง และการมีส่วนร่วมแบบใหม่

หลังการรัฐประหารครั้งล่าสุดในปี พ.ศ. ๒๕๕๗ ประเทศไทยก็ตกอยู่ในภาวะ “ความไม่สะดวก” ตามที่คณะรัฐประหารร้องขอ มาจนถึงการเลือกตั้งในปี พ.ศ. ๒๕๖๒ ที่ยังมีความเคลือบแคลงต่อความโปร่งใสในการจัดการเลือกตั้ง และในการจัดอันดับดัชนีนิติรัฐขององค์การความเป็นธรรมโลก ประเทศไทยอยู่ลำดับที่ ๗๖ จาก ๑๒๖ ประเทศ ซึ่งแสดงให้เห็นความถดถอยในการปกป้องสิทธิพื้นฐานของพลเมืองเมื่อเทียบกับอำนาจรัฐที่เพิ่มขึ้น (WJP Rule of Law Index 2019, 2019)

กระบวนการเลือกตั้งที่เกิดขึ้นหลังการรัฐประหาร ๕ ปี ทำให้เกิดภาวะชะงักงันของประชาธิปไตยอย่างเป็นทางการ ไม่ว่าจะเป็นโอกาสที่เท่าเทียมในการแสดงสิทธิทางการเมือง เพื่อเลือกตั้งตัวแทนเข้าไปในสภา ที่มีสัดส่วนสมาชิกวุฒิสภาจากการแต่งตั้งของคณะรัฐประหารถึงหนึ่งในสามของสมาชิกสภาทั้งหมด และการจำกัดประชาธิปไตยในพื้นที่ไม่เป็นทางการด้วยเครื่องมือทางกฎหมายอย่างพระราชบัญญัติการชุมนุมสาธารณะ พ.ศ. ๒๕๕๘ และในช่วงความขัดแย้งทางการเมืองก็มีการบังคับใช้ประมวลกฎหมายอาญา มาตรา ๑๑๒ ต่อดังกล่าวทางการเมืองของรัฐบาล

สถานการณ์ความเหลื่อมล้ำทางการเมืองที่สังคมไทยเผชิญอยู่กำลังนำไปสู่วงจรอุบาทว์ทางการเมือง นั่นคือ การขาดแคลนความหลากหลายของตัวแทนประชาชน และความไม่รับผิดชอบในทางการเมืองอย่างเพียงพอ ผลักไสให้ประชาชนขาดความสนใจในการเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการปกครองบ้านเมือง ผู้เล่นในทางการเมืองก็เลยมุ่งเน้นให้ความสำคัญต่อหวัคະແນທີ່สนใจการเมืองเฉพาะการหย่อนบัตรลงหีบเลือกตั้ง

อย่างไรก็ดี การเกิดขึ้นของพรรคการเมืองใหม่ที่มีสมาชิกพรรคส่วนใหญ่เป็นคนรุ่นใหม่ กระแสการเคลื่อนไหวเพื่อเปลี่ยนแปลงรัฐธรรมนูญโดยภาคประชาชน ๗ กลุ่ม รวมทั้งการออกแบบการชุมนุมรูปแบบใหม่ ทั้งที่เป็นแฟลชม็อบไม่กี่ชั่วโมง ไปจนถึงการจัดกิจกรรมวิ่งต่อต้านผู้นำเผด็จการ เหล่านี้ แสดงให้เห็นความพยายามในการแสวงหาหนทางสร้างพื้นที่การมีส่วนร่วมขึ้นมาใหม่ภายใต้สภาวะความเหลื่อมล้ำทางการเมืองยังดำรงอยู่มากนี้

ฉะนั้น หัวใจของการส่งเสริมประชาธิปไตยที่สำคัญก็คือการยกระดับการมีส่วนร่วมของพลเมืองให้มีคุณภาพมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง หรือการออกแบบพัฒนากระบวนการหรือกลไกการมีส่วนร่วม ที่เรียกว่า “นวัตกรรมประชาธิปไตย” ให้มีความหลากหลายมากขึ้น

๓. นวัตกรรมประชาธิปไตยร่วมสมัย

งานศึกษาการพัฒนา นวัตกรรมประชาธิปไตยร่วมสมัยเพื่อประโยชน์สูงสุดของประชาชนมุ่งที่การรวบรวมกลไกและกระบวนการพัฒนา การมีส่วนร่วมของประชาชนที่มีอยู่ในปัจจุบันและหรืออยู่ภายใต้ความสนใจของนักปฏิบัติการทางสังคมร่วมสมัย มา ๔ เรื่อง เพื่อขยายจินตภาพว่าด้วยการมีส่วนร่วม และหาแนวทางการประยุกต์ใช้ที่สอดคล้องเหมาะสมกับสังคมไทย ดังนี้

ประชาธิปไตยเชิงลึก: เป็นปฏิบัติการจัดการความขัดแย้งที่อยู่บนฐานคิดของจิตวิทยากระบวนการ ที่ให้ความสำคัญกับทุกเสียงทุกบทบาท จึงนำมาสู่กระบวนการที่เปิดโอกาสและให้พื้นที่กับทุกเสียงได้ส่งเสียงออกมา โดยไม่มองว่าใครเป็นตัวปัญหาหรือตัวป่วน หากมองว่าเป็นบทบาทที่คนส่วนใหญ่ยังไม่เข้าใจเจตนา กระบวนการที่ออกแบบจะนำพาผู้เข้าร่วมไปสัมผัสกับความจริงสามระดับ ได้แก่ ความจริงเห็นพ้อง ความจริงเหมือนฝัน และความจริงแก่นแท้ อันนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงภายในอย่างลึกซึ้งของ

ผู้เข้าร่วม และนำไปสู่การขยายผลต่อในชุมชน กรณีศึกษาการจัดการความขัดแย้งในไอร์แลนด์เหนือ การเหยียดสีผิวในอเมริกา การสานสัมพันธ์ภาพหลังสงครามโคเรเอเทีย เป็นแรงบันดาลใจสำคัญให้กับการประยุกต์ใช้กระบวนการประชาธิปไตยเชิงลึกในประเทศไทยและเมียนมาร์หลายกรณี โดยมีข้อเสนอแนะการขยายผลที่ต้องมีความละเอียดอ่อนในการประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องกับบริบทและกลุ่มคนที่เกี่ยวข้อง และต้องลงทุนในแง่ของระยะเวลาและความต่อเนื่อง เพื่อเอื้ออำนวยต่อการเปลี่ยนแปลงในระดับลึก

ดัชนีชี้วัดความเป็นประชาธิปไตยทางสิ่งแวดล้อมเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน: เครื่องมือตรวจติดตามผลการมีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจว่าด้วยนโยบายสิ่งแวดล้อมของประชาชน ประกอบด้วยตัวชี้วัด ๒๖ ตัว และพัฒนาขึ้นมาบนสามหลักการสำคัญ คือ (หนึ่ง) ความเป็นอิสระของประชาชนในการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารทางสิ่งแวดล้อม (สอง) ระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนในการตัดสินใจประเด็นสิ่งแวดล้อม (สาม) การเข้าถึงกระบวนการยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมของประชาชน ปัจจุบันประเทศไทยอยู่ลำดับที่ ๓๘ จาก ๗๐ ประเทศที่ร่วมพัฒนาดัชนีชี้วัดนี้ การใช้เครื่องมือนี้ในการยกระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนมุ่งไปที่การตรากฎหมายให้มีการเปิดเผยข้อมูลมลพิษในขั้นตอนการขออนุญาตและการสร้างกลไกการเสริมสร้างเพื่อส่งเสริมสิทธิของประชาชนในการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารด้านสิ่งแวดล้อม

ประชาธิปไตยดิจิทัล: ความคาดหวังหลักต่อเทคโนโลยีดิจิทัลมุ่งไปที่การเอื้ออำนวยให้ทุกคนเข้าถึงและมีส่วนร่วมกับประชาธิปไตยได้มากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผ่านการแสดงความต้องการ การถูกตรวจสอบ แสดงความคิดเห็นคัดค้าน ทัดทานกันไปมา อย่างไรก็ตาม การประยุกต์ใช้เทคโนโลยีดิจิทัลเพื่อสร้างการมีส่วนร่วมนั้นควรคำนึงถึง ความเป็นกลางของเทคโนโลยีในการรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูล ความโปร่งใสในการเปิดเผยข้อมูลของภาครัฐ ระบบโครงสร้างพื้นฐานที่จัดการข้อมูลจำนวนมากได้อย่างถูกต้อง โปร่งใส มีระบบยืนยันตัวตนและปกป้องข้อมูลส่วนบุคคลของผู้ใช้ รวมทั้งการแสดงผลข้อมูลในรูปแบบที่เข้าใจง่ายและนำไปใช้ได้ และความท้าทายก็คือการออกแบบระบบที่ครอบคลุมผู้ใช้กลุ่มประชากรชายขอบซึ่งมักถูกหลงลืมหรือมองข้ามข้อจำกัดจากผู้ออกแบบระบบที่มาจากชนชั้นนำทางความรู้

เกมเพื่อกระบวนการเรียนรู้ประชาธิปไตยแบบปรึกษาหารือ: ภายใต้บริบทสังคมการเมืองที่ไม่เอื้อต่อกระบวนการประชาธิปไตยแบบเป็นทางการ กลุ่มประชากรเด็กและเยาวชนอาจจะไม่เคยมีโอกาสเข้าร่วมกระบวนการเลือกตั้งเลย และกระบวนการตัดสินใจทางการเมืองก็ไม่ครอบคลุมกลุ่มประชากรคนรุ่นใหม่ได้มากพอ กระบวนการเรียนรู้ประชาธิปไตยจึงเป็นเสมือนห้องทดลองปฏิบัติการประชาธิปไตยที่สามารถทำซ้ำและทดลองได้หลายครั้งกับกลุ่มคนที่มีความคิดเห็นแตกต่างกัน การฝึกฝนผ่านสถานการณ์จำลองช่วยสร้างประสบการณ์การเรียนรู้ และบทสนทนาที่นำไปสู่กระบวนการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเหล่านี้ เป็นพื้นฐานของการสร้างกระบวนการเรียนรู้ประชาธิปไตยที่เน้นการมีส่วนร่วมและการปรึกษาหารือ และจัดเตรียมพลเมืองให้มีความพร้อมและคุ้นชินต่อวัฒนธรรมประชาธิปไตย

นวัตกรรมประชาธิปไตยทั้ง ๔ รูปแบบนี้ ช่วยพัฒนาการมีส่วนร่วมของพลเมืองในระดับที่แตกต่าง กัน ในขณะที่ประชาธิปไตยเชิงลึกเน้นไปที่การสร้างการเปลี่ยนแปลงระดับกระบวนทัศน์ ดัชนีชี้วัดความเป็น ประชาธิปไตยทางสิ่งแวดล้อมเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนเกิดจากการมีส่วนร่วมของประเทศต่างๆ ในการ กำหนดกฎกติกาและเกณฑ์มาตรฐานร่วมกันเพื่อนำมาสู่การผลักดันภายในประเทศอีกต่อหนึ่ง ส่วน ประชาธิปไตยดิจิทัลเป็นนวัตกรรมประชาธิปไตยที่ต้องคำนึงถึงกระบวนการมีส่วนร่วมในการออกแบบ ระบบและตั้งคำถามเชิงวิพากษ์ต่อการสร้างโอกาสที่เสมอภาคเท่าเทียมต่อกลุ่มประชากรทุกกลุ่ม และเกม ประชาธิปไตยเน้นไปที่การสร้างห้องทดลองประชาธิปไตยที่สามารถออกแบบประสบการณ์การเรียนรู้ สถานการณ์ประชาธิปไตยรูปแบบต่างๆ ในระยะเวลาอันสั้น โดยมุ่งกลุ่มเป้าหมายเด็กเยาวชนและองค์กร ปกครองส่วนท้องถิ่น

ความยั่งยืนของการประยุกต์ใช้นวัตกรรมประชาธิปไตยทั้ง ๔ รูปแบบ เกิดจากการมีกลไกเผยแพร่ และสนับสนุนปฏิบัติการนวัตกรรมประชาธิปไตยดังกล่าวอย่างต่อเนื่อง ดังที่ สำนักงานคณะกรรมการ สุขภาพแห่งชาติเป็นกลไกหลักในการจัดสมัชชาสุขภาพเพื่อพัฒนาระบบการทางนโยบายแบบมีส่วนร่วม เอมี่และอาร์โนลด์ มินเดลล์เป็นกระบวนกรหลักที่เผยแพร่กระบวนการประชาธิปไตยเชิงลึกอย่างเข้มข้น ต่อเนื่องผ่านหนังสือ ๒๓ เล่ม และแปลเป็น ๓๕ ภาษา ตลอดจนเดินทางไปมากกว่า ๔๐ ประเทศ องค์กร ริเริ่มการเข้าถึงสิทธิและสถาบันทรัพยากรโลกเป็นกลไกหลักที่ผลักดันให้มีการจัดทำและเผยแพร่ดัชนีชี้วัด ความเป็นประชาธิปไตยทางสิ่งแวดล้อม มูลนิธิฟรีดริช-เนามันน์เป็นกลไกหลักที่เผยแพร่การใช้เกมสร้าง กระบวนการเรียนรู้ประชาธิปไตย พรรคอนาคตใหม่ใช้เทคโนโลยีดิจิทัลในการทำไพรมารีโหวต

๔. ข้อเสนอแนวทางการยกระดับการมีส่วนร่วมของพลเมืองด้วยนวัตกรรมประชาธิปไตย

พรรคการเมือง ภาคประชาสังคม และหน่วยงานรัฐ สามารถยกระดับการมีส่วนร่วมของพลเมือง ด้วยนวัตกรรมประชาธิปไตยที่นำเสนอก่อนหน้านี้ได้ด้วยแนวทาง ดังต่อไปนี้

สร้างแนวปฏิบัติการยกระดับการมีส่วนร่วมภายในองค์กร: การพัฒนาการมีส่วนร่วมของ พลเมืองไม่ใช่เรื่องวาทกรรม หากต้องมีปฏิบัติการให้อยู่ในเนื้อตัวของคนทำงานและองค์กรที่แสดงเจตจำนง ในการพัฒนาประชาธิปไตยให้กลายเป็นวัฒนธรรม และต้องจัดให้มีระบบติดตามประเมินผลการมีส่วนร่วม ภายใต้อำนาจการดำเนินงานขององค์กร ว่าได้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงอย่างไร และสามารถยืนยันกับ ประชาชนได้ถึงผลดีของการมีส่วนร่วม

มีกลไกยกระดับการมีส่วนร่วมของพลเมืองอย่างต่อเนื่อง: การสนับสนุนให้องค์กรอิสระที่มี ความเป็นกลางได้กลายเป็นกลไกหลักในการเผยแพร่และประยุกต์ใช้นวัตกรรมประชาธิปไตยเพื่อยกระดับ การมีส่วนร่วมของพลเมืองถือเป็นหัวใจสำคัญของการทำงานต่อเนื่อง สำนักงานนวัตกรรมเพื่อประชาธิปไตย สถาบันพระปกเกล้า ก็สามารถสร้างแพลตฟอร์มข้อมูลนวัตกรรมประชาธิปไตยจากทั่วโลกและหรือ ภายในประเทศเพื่อให้ทุกคนเข้าถึงได้

จัดสรรทรัพยากรอย่างเพียงพอเพื่อยกระดับการมีส่วนร่วมอย่างมีประสิทธิภาพ: โดยครอบคลุมกระบวนการฝึกอบรม และการพัฒนาศักยภาพบุคลากรที่เกี่ยวข้อง ให้มีความรู้ความเข้าใจต่อความสำคัญและจำเป็นของการมีส่วนร่วมของพลเมือง

ไม่บังคับและไม่เลือกปฏิบัติในการชวนพลเมืองให้เข้าร่วมกระบวนการ: เพื่อแสดงความเคารพต่อพลเมือง การจัดกระบวนการมีส่วนร่วมเริ่มจากการเชิญผู้คนและสนับสนุนโอกาสในการเข้าร่วมอย่างเสมอภาคเท่าเทียม และระมัดระวังการเลือกปฏิบัติ

๕. สรุป

ความเชื่อมั่นในระบบการปกครองแบบประชาธิปไตยของคนไทยได้ลดลงอย่างต่อเนื่อง อันเนื่องมาจากระบอบประชาธิปไตยแบบตัวแทน ที่ขาดความหลากหลายของตัวแทนกลุ่มประชากรและไม่รับผิดชอบต่อการเมืองอย่างเพียงพอ เหล่านี้ ทำให้ผู้คนไม่รู้สึกอยากข้องเกี่ยวกับการเมือง และรวมไปถึงความรู้สึกไร้พลังอำนาจที่จะสร้างการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองใด ในขณะที่เดียวกัน ก็เป็นแรงผลักดันสำคัญในการสรรค์สร้างนวัตกรรมประชาธิปไตยหลากหลายรูปแบบในโลก เอกสารข้อเสนอเชิงนโยบายฉบับนี้ได้นำเสนอรูปแบบนวัตกรรมประชาธิปไตยร่วมสมัยที่กำลังมีปฏิบัติการในประเทศไทยในฐานะเครื่องมือยกระดับการมีส่วนร่วมของพลเมืองในระดับที่แตกต่างกัน เพื่อหาแนวทางการส่งเสริมประชาธิปไตยที่ให้ความสำคัญต่อการมีส่วนร่วมของพลเมืองที่มีความหมายมากขึ้น

อ้างอิง

- Acemoglu, D. (2009). *Economic Origins of Dictatorship and Democracy* (Reprint edition). Cambridge University Press.
- Dalton, R. J. (2007). *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies* (1 edition). Oxford University Press.
- David, V. R. (2016). *Against Elections: The Case for Democracy* (UK ed. edition). Random House UK.
- Krishna, A. (Ed.). (2008). *Poverty, Participation, and Democracy*. Cambridge University Press.
- <https://doi.org/10.1017/CBO9780511756160>
- Norris, P. (2011). *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*. Cambridge University Press.
- Papadopoulos, Y. (2013). *Democracy in Crisis?: Politics, Governance and Policy* (2013 edition). Palgrave.
- Putnam, R. D. (2001). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* (1st edition). Touchstone Books by Simon & Schuster.
- Smith, G. (2009). *Democratic Innovations: Designing Institutions for Citizen Participation*. Cambridge University Press.
- WJP Rule of Law Index 2019. (2019). The World Justice Project.

กิตติกรรมประกาศ

ขอขอบคุณสถาบันพระปกเกล้าที่สนับสนุนการดำเนินงานวิจัยผ่านโครงการ “การพัฒนานวัตกรรมประชาธิปไตยร่วมสมัยเพื่อประโยชน์สูงสุดของประชาชน”